

Iran-Russia Relations and the Changing Geopolitics of the Caucasus (1521-1722)

Javad Morshedloo¹

Assistant Professor, History Department, Faculty of Humanities, Tarbiat
Modares University, Tehran, Iran

Albert K. Dudayti

Professor of Historical Science, North Ossetian State University,
Vladikavkaz, Russia

(Date received: 29 June 2024 - Date approved: 2 February 2025)

Abstract

Introduction: During the 16th to 19th centuries, the Caucasus region was a battleground for Iran, the Ottoman Empire and Russia. Initially, Iran and Russia sought an alliance after the Ottoman invasion of the South Caucasus in the late 1570s, but internal issues and logistics hindered progress. With the rise of Abbas, I (1587-1629) in Iran and Michael Romanov (1613-1645) in Russia, a new stage in relations began. The treaty of Zuhâb (1639) between Iran and the Ottomans established a new regional order and the thriving silk road through the Caspian Sea attracted many Western delegations to Iran. Armenian merchants negotiated new treaties with the Tsar and strengthened Russian-Iranian trade relations until the 18th century. However, the collapse of the Safavid Empire led to a crisis, with rebel groups plundering Shamâkhī and the Ottomans seizing the South Caucasus. During the reign of Peter, I (1689-1725), Russia occupied parts of Iran, marking a significant turning point in their relations throughout the 18th century.

---

¹ .j.morshedloo@modares.ac.ir (Corresponding Author)

Research question: The main topic of this research deals with the position of the Caucasus in the formation and evolution of relations between Safavid Iran and Moscow Russia. Its goals are to explain the situation in the Caucasus and turn it into a geopolitical issue between Iran, Ottoman and Russia.

Research hypothesis: The Caucasus gained unprecedented importance in the 16th and 17th centuries due to rising a new order which was a result of both global and regional developments. This new order played a fundamental role in the formation, orientation and evolution of new relations between Iran and Russia.

Methodology: This aim of this historical research is to address the subject from an interdisciplinary perspective. Using a wide range of primary sources, this study employs a descriptive-explanatory method to shed light on this distinct phase of Iran-Russia relations. Simultaneously, geopolitical concepts have also been used to provide a more comprehensive understanding of the main topic.

Results and discussion: The nature of Iran-Russia relations in the new era has clearly been influenced by the two countries positions in the Caucasus region. The beginning of new relations between the two countries coincided with the establishment of the Safavid government and the emergence of Moscow Russia in the first half of the 16th century. In addition to the traditional trade relations between Iranians and Russians, another logic linked these two powers and that was the confrontation with a common enemy, the Ottomans. The Ottoman Empire, which emerged on the dead Byzantium empire in the western region of Asia Minor, had become a great and expanding power in the course of the 16th century. This power saw the Safavid state as a geopolitical threat to its influence in Asia Minor, while also claiming sovereignty over the Crimean Khanate, which it considered itself the legitimate heir to the Golden Army. The dismantling of the Kazan and Astrakhan Khanates by Ivan IV meant, from a geopolitical perspective, that the Russians were gradually approaching the Ottoman sphere of influence in the Black Sea region. Russia was in a

superior position, both geographically and militarily, to expand its influence in the North Caucasus, relative to Crimea and the Ottomans. Therefore, Iran and Russia had a specific incentive to establish a relationship based on hostility towards the Ottomans.

During the reign of Shah Abbas I, Iran successfully restored its ancient authority in the Caucasus and expanded its administrative territory as far north as Darband in Dagestan. Shah Abbas's achievements in this field increased security and led to the development and prosperity of Iranian and Russian trade through the Caucasus. However, the competition between the two countries to expand their influence in the North Caucasus continued, leading to a passive military confrontation during the reign of Shah Abbas II. Meanwhile, these complex relations led to a significant and unprecedented boom in Iranian-Russian trade at the beginning of the 18th century. However, it also caused the Iranian kings to worry about the gradual expansion of Russia. In the 1720s, with the fall of Isfahan and the campaign of Peter the Great's, Iran entered a new phase that fundamentally affected the future of relations between the two countries.

Conclusion: The success of the Safavid government, especially Shah Abbas I, in establishing Iranian peripheral authority in the Caucasus and imposing it on the Ottomans, along with the commercial attractiveness of Iran, led the Russians to develop political and commercial relations with this country. A relationship that included competition for influence in the Caucasus. This relationship continued with pessimism until the end of the Safavid rule. At this stage, maritime trade between the two countries centered on Shamakhi - in the South Caucasus – experienced an unprecedented boom, parallel to the development of Peter I's Asian strategy, prompting the Tsar to strive for a bilateral agreement with Iran. This treaty was intended to provide a specific legal framework for relations between the two countries, the main goals of which were to guarantee the interests of

the merchants of the two countries and cooperation against the Ottoman Empire. The crisis of the Safavid government and its collapse forced Russia to fight to prevent the Ottoman advance and complete occupation of the Caucasus. The result was the 1724 treaty of Istanbul, which divided the Caucasus between two rivals. However, the structural ties, the administrative legacy of the Safavid state and Iran's geopolitical advantage in the South Caucasus were still preserved, in case if a new authority emerged, the aggressors would be expelled from Iranian territory and a regional order in the country's favor would be established in the Caucasus.

Key Words:

Geopolitics, Regional Order, Caucasus, Muscovite Russia, Safavid Iran.

روابط ایران و روسیه و ژئوپلیتیک متغیر قفقاز (۱۵۲۱-۱۷۲۲)^۱

جواد مرشدلو^۲

استادیار، گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

آلبرت ک. دودایتی

استاد علوم تاریخی، دانشگاه دولتی اوستیای شمالی، ولادی قفقاز، روسیه

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۰۹ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۱۴)

چکیده

در آستانه دوران جدید، قفقاز به میدان رقابت ایران، عثمانی و روسیه تبدیل شد. ایران زیر فرمان صفویان، اقتدار تاریخی خود در قفقاز را بازآرایی کرد که واکنش عثمانی را در پی داشت. روسیه نیز پس از تسلط بر آستراخان، به سوی گسترش قلمرو خود در شمال قفقاز گام برداشت و در این مسیر، با عثمانی رویارو شد. این تحول با شکل‌گیری روابط جدید ایران و روسیه هم‌زمان بود. در این پژوهش می‌کوشیم به این پرسش پاسخ دهیم که قفقاز در تکوین و جهت‌یابی روابط ایران و روسیه در دوره صفویه چه جایگاهی داشته است؟ بنابر فرضیه، اهمیت ژئوپلیتیک قفقاز و رقابت مشترک با عثمانی، زمینه‌ای برای هم‌گرایی روسیه و ایران ایجاد کرد. این هم‌گرایی بر مدار دشمنی مشترک با عثمانی و تجارت ابریشم رو به گسترش بود، اما عامل‌هایی مانند تلاش روسیه برای گسترش نفوذ در شمال قفقاز، بحران اقتدار دولت صفوی و سرانجام فروپاشی آن، منطبق روابط و جهت‌گیری آن را تغییر داد. برای آزمون این فرضیه، نخست، روند گسترش حاکمیت صفوی در قفقاز و بازآرایی اقتدار پیرامونی ایران در این منطقه را واکاوی می‌کنیم. سپس، عامل‌های مؤثر در هم‌گرایی ایران و روسیه در قفقاز بر محور تجارت را بررسی می‌کنیم. سرانجام، عامل‌های زمینه‌ساز بحران اقتدار صفوی در قفقاز و سهم آن در واگرایی روابط دو کشور را ارزیابی می‌کنیم. رهیافت روش‌شناختی پژوهش تبیینی و مبنای استنادی آن، شواهد تاریخی است. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد که قفقاز در تکوین و دگرگونی روابط ایران و روسیه در این دوره و شکل‌گیری نظم منطقه‌ای جایگاه کانونی داشته است.

واژگان اصلی: ژئوپلیتیک، نظم منطقه‌ای، قفقاز، روسیه مسکوی، ایران صفوی.

۱. این اثر با حمایت مادی صندوق حمایت از پژوهشگران و فناوران کشور (INSF) برگرفته شده از طرح شماره ۹۹۰۰۳۸۹۰ انجام شده است.

۲. نویسنده مسئول: j.morshedloo@modares.ac.ir

مقدمه

سده شانزدهم شاهد دگرگونی بنیادی در نظم جهانی بود که با اکتشاف‌های جغرافیایی آغاز شد و فصل تازه‌ای در تاریخ جهان گشود. فتح قسطنطنیه به دست ترکان عثمانی تلنگری جدی به اروپاییان وارد کرد تا به تکاپوی یافتن راه‌های جدیدی برای دسترسی به خاورزمین برآیند. نتیجه این تکاپو که بر بستر پیشرفت‌های علمی و فنی غرب صورت گرفت، اکتشاف‌هایی بود که ذهنیت تاریخی بشر از مرزهای جهان را دگرگون کرد. این اکتشاف‌ها به سهم خود، زمینه تغییرهای دیگری را در ساحت‌های علمی، فنی، اقتصادی و ژئوپلیتیک فراهم کرد که نتیجه آن به تعبیر ایمانوئل والرشتین^۱، جامعه‌شناس مورخ آمریکایی، در قالب جهان‌نظام نوین^۲ چهره آراست. به موازات این دگرگونی‌ها، در ایران و پیرامون آن نیز تحولات مهمی اتفاق افتاد که قفقاز در کانون آن قرار داشت؛ در شمال غرب ایران دولتی پدیدار شد که قرار بود پس از نزدیک به یک هزاره، بار دیگر، نظم سیاسی و اداری فراگیر را در قالب پادشاهی صفوی بر گستره وسیع فلات ایران و دنباله شمال غربی آن به کار گیرد. خاستگاه جغرافیایی این دولت، اردبیل در شمال غرب ایران بود و کامیابی سریع آن در گستراندن قلمرو خود به قفقاز، واکنش عثمانی را به دنبال داشت. دولتی که هرچند خاستگاه ترکمانی داشت، بر میراث بی‌زانس تکیه زده بود و راهبرد مشابهی را در برابر دریای سیاه و کرانه شرقی آن دنبال می‌کرد. این واکنش در نخستین سال‌های حیات دولت صفوی به رویارویی نظامی دو دولت در چالدران انجامید. شکست شاه اسماعیل صفوی در این نبرد، پیامدهای ژئوپلیتیک ماندگاری برای ایران داشت که یک جلوه آشکار آن در حوزه قفقاز نمایان شد. پیروزی عثمانی در نبرد چالدران (۹۲۰.ق. / ۱۵۱۴.م.) راه را برای کاربست نفوذ گسترده این قدرت بر جنوب قفقاز هموار کرد، اما رقابت منطقه‌ای در قفقاز به عثمانی و ایران محدود نماند و از نیمه دوم سده دهم/شانزدهم، به دنبال گسترش قلمرو دوک‌نشین مسکو به آستراخان و حوزه ولگا، ضلع سوم نیز به این رقابت افزوده شد. در واقع رقابت اصلی در شمال قفقاز میان عثمانی و روسیه جریان یافت و

1 . Emmanuel Wllerestein
2 . Modern World-System

همین موضوع برای توسعه روابط ایران و روسیه بر محور انگیزه‌های مشترک، یعنی دشمنی با عثمانی زمینه مناسبی ایجاد کرد.

بدین ترتیب، قفقاز به کانون پویای رقابت و همکاری میان روسیه، ایران و عثمانی تبدیل شد. در این شرایط، توانمندی هریک از این دولت‌ها برای حفظ یا گسترش دامنه اقتدار خود از یک سو و کاربست دیپلماسی هوشمندانه و کارآمد در جهت تنظیم روابط متقابل، سرنوشت قدرت منطقه‌ای را رقم می‌زد. با در نظر گرفتن این شرایط و این واقعیت که قفقاز بستر تکوین روابط جدید ایران و روسیه در مرحله ابتدایی آن بود، این پرسش مطرح می‌شود که دولت صفوی در برابر قفقاز چه راهبردی داشت و این راهبرد در شکل‌گیری و جهت‌یابی روابط با روسیه چه نقشی داشت؟ در برداشتی اولیه که می‌توان آن را فرضیه نوشتار دانست، ایران صفوی و روسیه تزاری در قفقاز منافع مشترکی داشتند که دشمنی با عثمانی و تجارت در کانون آن قرار داشت. توانمندی شاهان صفوی در بازآرایی و تثبیت اقتدار پیرامونی ایران در قفقاز نقش محوری در فراهم کردن بستری مناسب برای شکل‌گیری روابط دوجانبه بر محور تجارت و دیپلماسی داشت. در این میان، کامیابی شاه عباس اول در تثبیت نظم سیاسی و اداری به نسبت پایدار در قلمروی ایرانی قفقاز در جهت‌یابی این روابط نقش محوری داشت، اما واقعیت جغرافیایی و بافت قوم‌شناختی شمال قفقاز به‌عنوان متغیری سرنوشت‌ساز مسئله‌ای جدی فراروی این روابط بود که شیوه رویارویی با آن پیوند مستقیمی با اقتدار حاکمیت مرکزی داشت. در نوشتار حاضر با کاربست رویکردی میان‌رشته‌ای و رهیافتی تبیینی متکی بر شواهد تاریخی می‌کوشیم ابعاد مختلف این مسئله را واکاوی کنیم، رابطه متقابل عامل سیاسی (اقتدار دولت صفوی)، عامل جغرافیایی (جذابیت ژئوپلیتیک قفقاز) و پیدایش روسیه به‌عنوان متغیری نوین را در تحول روابط دو کشور تبیین کنیم.

پیشینه پژوهش

تبیین ژئوپلیتیکی روابط ایران و روسیه در پیوند با قفقاز کمتر توجه پژوهشگران ایرانی را برانگیخته است. جمال‌زاده (۱۹۹۳) در «تاریخ روابط روس و ایران»، حسام‌معزی (۱۹۸۷) در

«تاریخ روابط سیاسی ایران با دنیا» و نوایی (۱۹۹۳) در «ایران و جهان از مغول تا قاجاریه» روابط ایران و روسیه در دوره صفویه را بررسی کرده‌اند. اما در این سه روایت، قفقاز و اهمیت آن نادیده مانده است. رشتیانی (۲۰۱۸) در بررسی اجمالی خود با عنوان «روابط ایران و روسیه در سده هجدهم» اشاره‌های گذرا و غیرمستقیمی به جایگاه قفقاز در افت‌وخیز این روابط دارد. صفت‌گل و حسینی تقی‌آباد (۲۰۲۰) در مقاله «از تلاش برای ائتلاف تا تیرگی مناسبات؛ تحول روابط ایران و روسیه در سده هفدهم» روند روابط ایران و روسیه در دوره صفویه را از چشم‌انداز ارتباط‌های دیپلماتیک روایت کرده‌اند. در این پژوهش نیز سهم عثمانی در جهت‌گیری روابط واکاوی نشده است.

در مقایسه با پژوهشگران ایرانی، همتایان غربی آن‌ها به قفقاز توجه بیشتری داشته‌اند. نزدیک‌ترین پژوهش‌ها به رویکرد نوشتار حاضر را متی (۱۹۹۴، ۲۰۰۴، ۲۰۱۳) انجام داده است. او در این مقاله‌ها بر روابط ایران و روسیه در دوره صفویه تمرکز کرده و به‌ویژه در مقاله «دغدغه‌های ضدعثمانی و منافع قفقازی» (۲۰۰۳) از اهمیت قفقاز و ژئوپلیتیک آن نیز غافل نمانده است. کورته‌پیتز (۲۰۱۱) نیز در مقاله «هدف‌های پیچیده عثمانی، ایران و [روسیه] مسکوی در قفقاز: ۱۵۷۸-۱۶۴۰ [م.]» از همین زاویه به موضوع نگریسته است. اما این دو پژوهشگر غربی بیشتر بر همان دوره پادشاهی شاه عباس اول تمرکز کرده‌اند. ریباز (۲۰۲۰) در مقاله «نقش [ایالت] شیروان در روابط ایران و روسیه در دوره صفویه» اهمیت محور شرق قفقاز را در روابط تجاری ایران و روسیه واکاوی کرده است.

برتری پژوهشگران روسی که به این موضوع پرداخته‌اند، دسترسی بیشتر آن‌ها به اسناد و مدارک آرشیوی روسی است. با وجود این مسئله هیچ‌یک از این پژوهشگران ردیابی پیوند راهبرد روسیه و ایران در برابر قفقاز با روابط سیاسی دو کشور نبوده و دغدغه اصلی آن‌ها

روابط تجاری بوده است.^۱ در این میان، اثر مارکوا (۱۹۶۶) با عنوان «روسیه، ماورای قفقاز و روابط بین‌الملل در سده هجدهم» از نظر جنس موضوع و دوره زمانی به این پژوهش نزدیک‌تر است. هرچند، او نیز از زاویه روسی به این مسئله نگریسته است. در میان پژوهشگران آذربایجانی نیز سیدوا (۲۰۰۷) در کتاب «جایگاه آذربایجان در روابط دوسویه صفویه و روسیه» به این موضوع توجه کرده است، اما روایت وی از موضوع، غیرحرفه‌ای و سوگیرانه است و پیشینه تاریخی قفقاز را از چشم‌اندازی امروزی روایت می‌کند. در این نوشتار می‌کوشیم موضوع را از چشم‌انداز تاریخی و کم‌وبیش متفاوت بنگریم. در این چشم‌انداز قفقاز مانند پهنه‌ای جغرافیایی راهبردی دیده می‌شود که در آستانه دوران نوین به کانون رقابت منطقه‌ای تبدیل شد و در جهت‌یابی و سرنوشت روابط جدید ایران و روسیه نقشی کانونی داشت.

چارچوب نظری مفهومی

پیدایش ژئوپلیتیک به‌مثابه رویکردی تحلیلی در حوزه مطالعات انسانی که عامل جغرافیا و نسبت آن با سیاست را در کانون تحلیل قرار می‌دهد، با تحول‌های دو سده اخیر و پیدایش نظام‌های استعماری نوین ارتباط داشته است (Thuatail, 1998: 1-11, 15-16). بیشتر نظریه‌پردازان شاخص نیز که در این زمینه دیدگاه یا الگوی تحلیلی ارائه داده‌اند، آن را از چشم‌انداز غربی پیش کشیده‌اند. بر همین اساس، تحلیل‌های ژئوپلیتیک نیز بیشتر بر وضعیت نوین تمرکز داشته‌اند، مسائلی مانند رقابت منطقه‌ای، منابع انرژی، تهدیدهای مرزی و فرامرزی، مسائل جنگ سرد، نظم جهانی و برخورد تمدن‌ها در کانون این تحلیل‌ها قرار داشته‌اند.^۲ در ربط با مسائل ایران و قفقاز نیز تمرکز بیشتر پژوهشگران با رویکرد ژئوپلیتیک، بر تحلیل مسائل بین‌المللی از چشم‌انداز اخیر بوده است. در این زمینه، بیشتر وضعیت پسا شوروی در نظر بوده،

۱. از جمله این پژوهشگران می‌توان به لیستف (۱۹۵۱)، بوشف (۱۹۷۶، ۱۹۷۸)، مارکوا (۱۹۶۶)، کوکانوا (۱۹۷۷)، نیکونوف (۲۰۰۹)، کوروکین (۲۰۱۰)، ریابتسف (۲۰۱۲)، کورایف (۲۰۱۵) و به‌تازگی، آندری‌یف (۲۰۲۱) اشاره کرد که در بررسی خود از روابط روسیه و ایران در سده‌های یازدهم/هفدهم و دوازدهم/هجدهم نیم‌نگاهی نیز به قفقاز و اهمیت آن داشته‌اند.

۲. برای نمونه ببینید:

Agnew, 1998: 86-123; Arakelyian, 2019:309-319.

به‌ندرت ریشه‌های ساختاری و بلندمدت نظم‌های کنونی توجه برانگیخته است.^۱ این رویکرد که با خاستگاه نوین ژئوپلیتیک مانند یک رهیافت معرفت‌شناختی هم‌خوانی دارد، در حال کارآمدی از دیدگاه سیاست بین‌الملل، می‌تواند مانع درک ریشه‌های تاریخی تغییرهایی شود که امروزه و از همان چشم‌انداز به «مسئله» تبدیل شده است. در صورتی که در وضعیت پیشامدرن نیز جغرافیا عاملی محوری در شکل‌دادن به سیاست‌های حکمرانی و گسترش‌جویی منطقه‌ای بوده است. در نمونه قفقاز، به‌خوبی می‌توان سهم عامل جغرافیا را در سیاست‌گذاری حکومت‌ها رصد کرد. در واقع سرزمین قفقاز به دلیل موقعیت جغرافیایی ممتازش در میان غرب و شرق و ویژگی‌های طبیعی یگانه از جمله رشته‌کوه قفقاز که مانند دیوار بزرگی، امنیت جلگه‌های جنوبی را حفظ می‌کرد و زیست‌بوم تنوع کم‌مانندی از مردمان با خاستگاه‌های اجتماعی و فرهنگی متفاوت بود و نیز اقلیم پربارش، زمین حاصل‌خیز، مراتع گسترده و جمعیت چشمگیر برای امپراتوری‌های پیرامون جذابیت ویژه‌ای داشت. از همین رو تا پیش از پیدایش روسیه به‌شکل نظم استعماری گسترده، قفقاز کانون رقابت امپراتوری‌های باستانی ایران و بیزانس بود که در آستانه عصر نوین در قالب پادشاهی صفوی و سلطنت عثمانی بازآرایی شدند. همان‌طور که مکیندر اشاره کرده، روسیه در گسترش مرزهایش به قاره آسیا، در اصل، میراث‌دار چندین حکومت پیش از خود، از جمله ایران بوده است (Mackinder, 1998: 30).

این امپراتوری‌ها نیز در زمانه خود با منطقی متناسب با بایستگی‌های عصری، در جهت تسلط بر این زادبوم راهبردی و منابع آن راهبردهای معینی داشتند. در این میان، دولت صفوی که خاستگاه جغرافیایی‌اش در همسایگی قفقاز بود، درک روشنی از اهمیت راهبردی این منطقه داشت و در حوزه سیاست‌گذاری اداری و نظام‌کشورداری برای آن جایگاه ویژه‌ای قائل بود. دولت صفویه را می‌توان نمونه نظم منطقه‌ای سنتی در آستانه چرخش راهبردی به وضعیت

۱. از آن جمله می‌توان به این نمونه‌ها اشاره کرد:

Дудайти, 2024: 411-424; Koolae, 2010: 75-107; Koolae & Hadipoor, 2020: 650-662;
Kouhi-Isfahani, 2019; Sanikidze, 2011: 79-88; Valizadeh & Sadeghi, 2021: 156-171.

نوبین برآورد کرد که با وجود به‌کارگرفتن سیاست‌های معین در جهت جذب قفقاز به درون ساختار حکمرانی خود و کامیابی چشمگیر در این زمینه، سرانجام مقهور عامل جغرافیا، ساختارهای اجتماعی نظم‌گریز و تغییری شد که در مرزهای شمالی قلمروش رقم خورد. حال بر بستر همین دگرگونی در نظم منطقه‌ای، روابط ایران و روسیه نیز تحولی بنیادی را تجربه کرد. از این زاویه، می‌توان دیپلماسی را تابعی از منطق ژئوپلیتیک سیاست و هم‌زمان، عاملی در جهت شکل‌دهی به آن دانست؛ تغییری که در نمونه قفقاز بسیار ریشه‌ای و پیامد آن برای روابط ایران و روسیه راهبردی و ماندگار بوده است.

دولت صفوی و بازآرایی نظم ایرانی قفقاز

تأسیس دولت صفوی در شمال غرب ایران با پیدایش روسیه جدید هم‌زمان بود و پیامدهای فوری و ماندگاری برای نظم منطقه‌ای قفقاز داشت. صفویان خاندانی ایرانی با خاستگاه شهری و یکجانشین بودند که تبارشان به شیخ صفی‌الدین اردبیلی، صوفی نامدار سده چهاردهم می‌رسید و نفوذ سیاسی خود را مدیون آوازه و جایگاه معنوی خانقاه اردبیل بودند (Pirzadeh, 1991: 32-116). گام‌های ابتدایی برای تأسیس دولت صفوی را شیخ‌های این خاندان در آسیای صغیر و قفقاز برداشتند (Mazzaoui, 1972: 71-82). این روند در سال‌های ۹۰۷ ه.ق. / ۱۵۰۱ م. تا ۹۵۵ ه.ق. / ۱۵۴۸ م. ادامه یافت و ولایت‌های جنوب قفقاز از چخورسعد (ایروان) تا شیروان و بخش‌هایی از شرق گرجستان به تصرف شاه صفوی درآمد (Bakikhanov, 1970: 89-97). لشکرکشی صفویان به گرجستان تابعی از یک منطق تاریخی بود که پیشینه آن را می‌توان تا دوران باستان ردیابی کرد.^۱ صفویان از نظر جغرافیایی شناخت دقیق‌تری از این سرزمین و منابع مادی آن داشتند و سرشت ایدئولوژیک دعوتشان به سکونتگاه‌های غیرمسلمان قفقاز جذابیت ویژه‌ای می‌بخشید. آنان به‌خوبی توانستند از ایدئولوژی «غزا»^۲ به‌عنوان سرمایه

۱. درباره پیشینه تسلط نظم‌های ایرانی بر جنوب قفقاز ببینید:

Thoumanoff, 1963: 357-411; Allen, 1932: 69-84; Suny, 1988: 11-12; Bakikhanov, 1970: 3-5; Bosworth, 1992: 342-343, Gadjiev, 2015: 121-130.

۲. جنگ مقدس در اسلام.

فرهنگی بهره بگیرند تا جمعیت‌های پراکنده تُرک و ترکمان را از شرق آسیای صغیر تا آذربایجان و اران زیر پرچم «قزلباش» انسجام بخشند و به خدمت آرمان خود درآورند (Hayati Tabrizi, 2019: 130-164).

با وجود این تسلط بر این سرزمین‌ها برای صفویان نیز دشوار و پرهزینه بود؛ چنانکه دو چهره پیشگام آنان در گذار از طریقت به دولت، یعنی شیخ جنید و شیخ حیدر، به همراه جمعیت چشمگیری از مریدانشان در داغستان کشته شدند (Hayati Tabrizi, 2019: 141-178).

همچنین مقاومت نخبگان محلی وفادار به شیروانشاهان، در کنار برخی ارتباط‌های سنتی آن‌ها با عثمانی (Farīdūnbeḡ, 1857/II: 437-444) مسئله‌ای جدی فراروی صفویان بود. طبیعت سرکش داغستان و گونه‌گونی کم‌نظیر طوایف و جماعت‌های ساکن در کوهستان قفقاز، تسلط بر این سرزمین و مهار تهدیدی را که از ناحیه طوایف آن متوجه شیروان بود، بسیار دشوار می‌کرد. بیشتر این طوایف آمادگی داشتند که در برابر دریافت امتیاز یا مزد، با هر اقتدار مسلطی همکاری کنند. تضاد دینی فرهنگی و سرسختی این مردم در برابر اقتدار سیاسی ایدئولوژیک صفوی، راه گسترش نفوذ عثمانی در این ناحیه را هموار می‌کرد. با همه این موانع، صفویان توانستند در فاصله چند دهه بر بخش بزرگی از این سرزمین تسلط یابند.

نخستین تماس دیپلماتیک دولت صفوی با روسیه مسکوی در همین دوره رخ داد. در سال ۹۲۷ ه.ق./۱۵۲۱ م. شاه اسماعیل اول سفیری به نزد واسیلی سوم^۱ فرستاد تا گام نخست را در زمینه روابط ایران و روسیه مسکوی بردارد (Matthee, 2013: 333). این تماس‌ها به شکل نامنظم در دوره شاه طهماسب اول (حک: ۹۳۰-۹۸۴/۱۵۲۴-۱۵۷۶ م.) نیز ادامه یافت و عامل‌هایی چون بی‌ثباتی سیاسی، دشواری ارتباط متقابل و دوری و مخاطره‌آمیز بودن مسیر ارتباط مانع آن شد که نتایج ملموسی به دست آید. در همین دوره، عبدالله‌خان استاجلو، بیگلربیگی شیروان نیز در میان رفت و آمدهای نمایندگان شرکت مسکوی به این دیار، تماس‌هایی با روس‌ها برقرار کرد و همراه با آنان «ایلچی در مورد برخی مصالح به حضور پادشاه روس، ایوان واسیلیویچ»

1. Vasili III (r. 1502-1533)

فرستاد (Bakikhanov, 1970: 100). در دوره کوتاه سلطنت شاه محمد خدابنده (حک: ۹۸۵-۹۹۵ ه.ق./۱۵۷۷-۱۵۸۸ م.) وضعیت دگرگون شد و زمینه شکل‌گیری رابطه به نسبت منظم دیپلماتیک فراهم شد؛ او در سال ۹۹۴ ه.ق./۱۵۸۶ م. سفیری را به مسکو فرستاد با این هدف که در مقابله با عثمانی در جنوب قفقاز از تزار یاری بخواهد (Бушев, 1978: 52-59).

عثمانی و مسئله شیروان

برآمدن دولت صفوی و گسترش اقتدار آن به جنوب قفقاز از نگاه عثمانی دور نماند.^۱ پادشاهان عثمانی از نیمه سده پانزدهم به بعد، در جهت تسلط بر دریای سیاه گام برداشتند. در اواخر این سده توانسته بودند قدرت خود را به کرانه‌های این دریا گسترش دهند. ناکامی ائتلاف سه‌گانه اوزون حسن آق‌قویونلو، دولت یونانی ترابوزان و دولت جنوا در رویارویی با پیشروی این قدرت نوپدید (ربیع‌الاول ۸۷۸/ اوت ۱۴۷۳)، زمینه این دگرگونی ژئوپلیتیک در حوزه شرق دریای سیاه را هموار کرد (Çelik, 2010: 19-2; Kortepeter, 1966: 86-111). همین موفقیت به عثمانی میدان داد تا تحركات صفویان در گرجستان را نیز زیر نظر بگیرد و به رویارویی با آن برخیزد (Bacqué-Grammont, 1979: 239-263).

واکنش عثمانی به تحركات صفویان در شرق و جنوب قفقاز به صورت مداخله نظامی جلوه کرد. توسل بازماندگان شیروانشاهان و نخبگان محلی طرفدار آن‌ها به عثمانی، مسیر این دخالت را هموار کرد. در سال ۹۲۹ ه.ق./۱۵۲۳ م. که شاه اسماعیل در آذربایجان بود، شیخ‌شاه از خاندان شیروانشاهی نزد وی آمد و تابعیت خود را اعلام کرد. شاه نیز حکومت شیروان را به او واگذار کرد، اما از این زمان تا سال ۹۴۵ هجری (۱۵۳۸ م.) که شاه طهماسب اول به برچیدن حکومت شیروانشاهی اقدام کرد، اوضاع شیروان پیوسته آشفته بود (Bakikhanov, 1970: 93-95). شاه طهماسب برادرش، القاص میرزا را به همراه شماری از سرداران قزلباش مأمور کرد تا شیروان را تسخیر کنند، اما شیروانیان سخت مقاومت کردند که چهار ماه به درازا کشید. در این زمان،

۱. در این زمینه ببینید:

درویش محمدخان، والی شکی نیز به یاری آنان آمد، اما شکست خورد و عقب‌نشینی کرد. سرانجام شیروانیان دست از مقاومت کشیدند، به شاه پیام دادند که اگر خود بیاید، قلعه بیغرد را که کانون مقاومتشان بود تسلیم خواهند کرد (Bakikhanov, 1970: 95-96). بدین ترتیب، شاه طهماسب به حکومت دیرپای شیروانشاهان پایان داد و راه پیوستن اداری آن را به حاکمیت فراگیر صفوی در ایران هموار کرد. هرچند، شیروان هنوز ظرفیت بحران داشت و دیری نپایید که دامنه این بحران پای مداخله عثمانی را به جنوب قفقاز باز کرد.

القاص میرزا نه سال پس از حکومت بر این ایالت راه استقلال در پیش گرفت (Rumlu, 1978: 407-409). شاه برای مقابله با وی چند تن از سران قزلباش را مأمور تصرف شیروان کرد و القاص میرزا که در این زمان در شمال قفقاز بود، با دیدن این اقدام‌ها از رویارویی با این امر منصرف شد، نخست به نزد شمخال ترخو پناه برد و سپس، از راه بندر کفه^۱ به استانبول رفت (Hosseini, 2000: 160-175). شاه طهماسب پسرش، اسماعیل میرزا را به حکومت شیروان گماشت، اما شورش یک بازمانده شیروانشاهی به نام «برهان میرزا» و پناه‌بردن او به عثمانی در کنار تحریک‌های القاص میرزا، سلطان سلیمان را برانگیخت تا بار دیگر در سال ۹۵۴ ه.ق. / ۱۵۴۷ م. به ایران لشکرکشی کند (Eskandar Munshi, 2003/1: 71-76).^۲ دشواری دسترسی به شیروان و عامل‌های اقلیمی مانع‌های جدی فراروی عثمانی‌ها بود. این شورش و همراهی عثمانی با آن، راه به جایی نبرد و شاه اداره امور شیروان را به عبدالله‌خان استاجلو، از امیران برجسته قزلباش خود سپرد. سلطان سلیمان یک بار دیگر در سال ۹۶۱ ه.ق. / ۱۵۵۴ م. به آذربایجان لشکرکشی کرد. هم‌زمان، «قاسم میرزا» که خود را از تبار شیروانشاهان برآورد می‌کرد، به پشتوانه سپاه از راه بندر کفه در کریمه به شیروان فرستاد، اما موفقیت عبدالله‌خان در رویارویی با این تهاجم و مهار شورش مردم شیروان به طرفداری آن، پایه‌های اقتدار صفوی در آن ایالت را تقویت کرد. سرانجام، صلح آماسیه (۸ رجب ۹۶۲/۲۹ مه ۱۵۵۵) به این مرحله از جنگ‌وستیز دو قدرت مسلمان پایان داد و چارچوبی مقدماتی برای توافق‌های دیپلماتیک بعدی

1. Kaffa

۲. او پیش‌تر نیز در سال ۹۴۰ به تحریک اولامه سلطان تکه‌لو به آذربایجان لشکر کشیده و تا سلطانیه پیشروی کرده بود:

Bakikhanov, 1970: 98-100.

میان ایران و عثمانی فراهم کرد. بنابراین سازش، بخش شرقی جنوب قفقاز از دربند و شماخی و گنجه تا ایروان و نخجوان به اضافه گرجستان شرقی به عنوان قلمروی صفوی و بخش غربی این حوزه شامل کرانه غربی دریای سیاه نیز محدوده نفوذ عثمانی شناخته شد (Peçevi, 1999/1: 191-197; Farīdūn Beg, 1857/1: 620-625; Svanidze, 2009: 326-340).

دوره حکومت عبدالله خان برای پیشبرد سیاست پیوسته‌سازی اداری شیروان و توابع آن به نظام اداری ایران، اهمیت محوری داشت. او علاوه بر نهادینه کردن سازوکار اداری دولت صفوی در شرق قفقاز، به سوی تثبیت مرز ایران در شمال داغستان گام برداشت و هم‌زمان، با روس‌ها از در گفت‌وگوی دیپلماتیک درآمد (Musevi, 1978: 121-124; Bakikhanov, 1970: 100). جانشین عبدالله خان در حکومت شیروان، ارس‌خان روملو بود که تا سال ۹۸۵ ه.ق. / ۱۵۷۷ م. با آرامشی نسبی بر شیروان فرمان راند، اما درگذشت شاه طهماسب اول و آشفتگی‌های دوره شاه اسماعیل دوم و شاه محمدخدا بنده، بار دیگر گسل شیروان را فعال کرد. جمعی از مردم آن دیار به طرفداری یک مدعی محلی برخاستند و او نماینده‌ای به دربار سلطان عثمانی فرستاد و خواستار مداخله شد. وی به این نیز بسنده نکرد، جمعی از بزرگان شیروان را به استانبول فرستاد تا از سیاست‌های دینی صفویان شکایت کنند. در نتیجه، در سال ۹۸۶ ه.ق. / ۱۵۷۸ م. سلطان مراد سوم لشکری را به فرماندهی مصطفی پاشا مشهور به لله پاشا مأمور تسخیر شیروان کرد. لله پاشا به سرعت از مسیر آخسقه، ایروان و گرجستان پیشروی کرد و توانست شکی و شیروان و گنجه را تصرف کند (Peçevi, 1999/1: 220-225). از شمال نیز عادل‌گرای سلطان، برادر محمد‌گرای، خان کریمه به دربند و شیروان لشکرکشی کرد (Bakikhanov, 1970: 100).

این بار عثمانی تاحد زیادی در لشکرکشی به قفقاز و اشغال آن کامیاب بود. هرچند این کامیابی به دلیل رفتار خشونت‌بار نیروهایش با مردم نواحی اشغال‌شده دیری نپایید و اقدام شاهزاده حمزه میرزا و سران قزلباش در رویارویی با سپاه متحد عثمانی و تاتار به شکست آن‌ها، اسارت عادل‌گرای سلطان و فرار عثمان پاشا، حاکم گماشته لله پاشا در شیروان منجر شد (Abubakr b. Abdullah, 2013: 151-175; Eskandar Munshi, 2003/1: 270-272). حمزه میرزا و امیران قزلباش

به صورت موقت توانستند قدرت صفوی را بازگردانند، اما این دستاورد نیز موقت بود؛ لشکریان متحد عثمانی و تاتار بار دیگر از همان دو مسیر، یعنی دربند و ایروان به جنوب قفقاز هجوم آوردند و موفق شدند ایرانی‌ها را عقب برانند (Bakikhanov, 1970: 102-115). همراهی جمعیتی از مردم شیروان و حکام محلی گرجستان و شکی با مداخله عثمانی نقش مؤثری در موفقیت این نیروها داشت و آن‌ها موفق شدند بخش بزرگی از قلمروی صفوی در جنوب قفقاز را برای نزدیک به سه دهه اشغال کنند (Eskandar Munshi, 2003/1: 230-239, 261-265, Hosseini Qumi, 2004/2: 676-687; 405-407).

برآمدن شاه‌عباس اول و تثبیت نظم صفوی

نشستن شاه‌عباس اول (حک: ۹۹۶-۱۰۳۸ ه.ق/۱۵۸۷-۱۶۲۹ م.) بر تخت پادشاهی ایران از بسیاری ابعاد نتایج ماندگاری داشت. در حوزه قفقاز، او نخست به وضعیت موجود تن داد و ضمن سازش با عثمانی به تثبیت پایه‌های اقتدارش اقدام کرد (Eskandar Munshi, 2003/2: 409). هم‌زمان، از سیاست تماس با روسیه استقبال کرد و در چند سال ابتدایی حکومت خویش راهبردی دیپلماتیک را در برابر این قدرت نوپدید دنبال کرد؛ او پذیرای سفیران پرشماری شد که هدف اصلی مأموریت آنان برانگیختن شاه به اتحاد علیه عثمانی بود، اما تمایلی به شکستن پیمان خود با سلطان و اتحاد با دولتی نداشت که به تدریج به مرزهای شمالی قلمروش نزدیک می‌شد. بنابراین اولویت راهبرد خود در برابر روسیه را بر گسترش روابط تجاری با مسکو گذاشت (Allen, 1970/1: 166; Бушев, 1976: 121-143).^۱ در همان حال، شاه پس از یک دوره سازش دیپلماتیک، از سال هجدهم حکومتش در سال ۱۰۱۲ ه.ق/۱۶۰۳ م. بار دیگر متوجه ایالت‌های شمال غربی شد و در لشکرکشی‌هایی در سال‌های ۱۰۱۵ ه.ق/۱۶۰۵-۱۶۰۶ م. تا ۱۰۱۹ ه.ق/۱۶۱۱-۱۶۱۰ م. سرزمین‌های در اشغال عثمانی و خان کریمه را پس گرفت. سپس

۱. این دوره از روابط شاه‌عباس و روسیه در قفقاز موضوع چند پژوهش بوده است که از مهم‌ترین آنها می‌توان این نمونه‌ها را برشمرد:

Hesam Moezzi, 1987: 333-374; Matthee, 2003: 101-128; Kortepeter, 2011: 60-85; Matthee, 2013: 333-357; Кораяв, 2015; Андреев, 2021: 163-169.

نیروهای طرفدار عثمانی یا مایل به خودمختاری را مهار و اقتدار دولت صفوی را در گستره‌ای از ایروان تا دربند و از شماخی تا گرجستان زنده کرد (Khuzani Isfahani, 2015/III: 450-573).^۱

صلح مشهور به «نصوح‌پاشا»^۲ که شاه عباس در سال ۱۰۲۱ ه.ق. / ۱۶۱۲ م. بر مبنای عهدنامه آماسیه (۹۶۲ ه.ق. / ۱۵۵۵ م.) و با حفظ «وضع موجود» به عثمانی تحمیل کرد، موقعیت برتر ایران در جنوب قفقاز را به شکل آشکاری بهبود بخشید (Eskandar Munshi, 2003/2: 864; Svanidze, 1988: 121-122). او در طول دو دهه بعدی، پایه‌های نظام اداری دولت صفوی در این منطقه را که در گذار سده شانزدهم گذاشته شده بود، اما تثبیت نشده بود، به شکل جدیدی استوار کرد. این نظام اداری جدید شامل والی نشین گرجستان می‌شد که شاخه‌ای وفادار از خاندان‌های شاهی گرجستان زیر نظر شاه بر آن حکم می‌راندند و سه بیگلربیگی نشین شیروان، قره‌باغ و چخورسعد که اداره آن‌ها در اختیار امیران قزلباش بود (Röhrborn, 1349: 3-6).

جابه‌جایی جمعیت، جذب نخبگان گرجی و رؤسای قبایل داغستان و حمایت از کلیسای ارمنی و ملیک‌های قره‌باغ، سیاست‌های دیگر شاه عباس اول برای نهادینه کردن اقتدار دولت صفوی در جنوب قفقاز بود (Bakikhanov, 1970: 142-143). کامیابی شاه عباس در بازگرداندن اقتدار صفوی در قفقاز و تثبیت نظم منطقه‌ای به سود ایران، نتایج بلندمدتی به همراه داشت. از دیدگاه ژئوپلیتیک، تثبیت اقتدار نظامی و سیاسی دولت صفوی بر دربند و روی آوردن جمعی از سرکردگان داغستانی به ایران، نفوذ خانان کریمه و عثمانی در این ناحیه را به شکل محسوسی کاهش داد. در همین دوره، خان شیروان مأمور بازسازی استحکامات مرزی ایران در دربند و ساخت چند قلعه مرزبانی در نواحی مختلف داغستان شد (Khuzani Isfahani, 2015: 506-508; Bakikhanov, 1970: 137-140).

۱. نیز ببینید:

Eskandar Munshi, 2003/2: 654-660, 679-681, 707-710, 715-736 Корсаев, 2015: 30-31;

۲. این مصالحه به دلیل حضور نصوح‌پاشا، سردار عثمانی در آن به نمایندگی از دولت متبوعش، به این نام شهرت یافته است (ببینید: Svanidze, 1988).

این تحول‌ها به معنای این بود که روسیه نیز، دست‌کم تا زمانی که اقتدار دولت صفوی پایدار باشد، ایران را به‌عنوان قدرت اصلی در جنوب قفقاز به رسمیت خواهد شناخت. بنابراین زمینه مناسبی برای دستیابی به صلح به‌نسبت پایدار با عثمانی و گسترش روابط با روسیه فراهم شد. شاه‌عباس اول با هدف گسترش روابط تجاری با روسیه چندین سفیر به مسکو فرستاد؛ به‌ویژه از سال ۱۰۲۲ ه.ق. / ۱۶۱۳ م. به بعد که روسیه با روی کار آمدن تزار میخائیل فئودورویچ رومانف^۱ در مسیر ثبات سیاسی قرار گرفت (-365; Веселовский, 1898/III; Бушев, 1978: 159-177; 633).^۲ همچنین نوسازی شاه‌راه سراسری جنوب به شمال را در دستور کار قرار داد که بخش چشمگیری از بازرگانی زمینی ایران و شمال قفقاز از آن مسیر می‌گذشت.^۳ این شاه‌راه با عبور از کرانه غربی دریای مازندران، فلات ایران را از راه گیلان، مغان، شیروان و داغستان به دشت قپچاق، روسیه و حوزه دریای آزوف (آزاق) پیوند می‌داد (Olearius, 1727: 533-602; Кукуанова, 1977: 36-37). در همین دوره، لنگرگاه نیازآباد گسترش یافت و به مهم‌ترین بندر و بارانداز شمال غرب ایران تبدیل شد. سیطره قدرت‌های رقیب یا دشمن دولت صفوی بر مسیرهای سنتی تجارت جهانی ایران در جنوب، غرب و شرق از یک‌سو و هم‌نواپی سیاست اقتصادی شاه‌عباس با راهبرد «چرخش به شرق» روسیه، به رونق تجارت از این شاه‌راه شتاب بخشید (Allen, 1970: 2; Курукин, 2010: 14-49).

میراث شاه‌عباس اول

پایه‌های نظم سیاسی و اداری که شاه‌عباس در شرق قفقاز پی ریخت با درگذشت او نیز کم‌وبیش استوار ماند. شاه صفی اول (۱۰۳۸-۱۰۵۲ ه.ق. / ۱۶۲۹-۱۶۴۲ م.)، جانشین وی، چند سال بعد با تکیه بر همین شالوده، پیمان‌نامه ذهاب (۱۰۴۹ ه.ق. / ۱۶۳۹ م.) را با سلطان عثمانی امضا کرد که از توازن قوای دو قدرت مسلمان در این دوره حکایت داشت و در چارچوب آن محدوده نفوذ دو دولت در جنوب قفقاز تثبیت شد (Hurewitz, 274-275; Khwajegi Isfahani, 274-275).

1. Michael Fyodorovich Romanov (r. 1613-1645)

2. Сеидова, 2007: 47.

۳. درباره این مسیر و اهمیت آن در تجارت زمینی ایران و شمال قفقاز ببینید:

Lemercier-Quelquejay, 1958: 6-10; Chenciner and Magomedkhanov, 1992: 124.

22-23: 1998/1). در این دوره، روابط دیپلماتیک با روسیه رونق بیشتری یافت و ایالت شیروان پذیرای شمار روزافزون بازرگانان، دیپلمات‌ها و جهانگردانی بود که از راه روسیه و دریای مازندران روانه ایران می‌شدند. بیشتر این دیپلمات‌ها دو هدف اصلی داشتند که اتحاد علیه عثمانی و توسعه تجارت ابریشم بود. در این دوره تجارت، محور اصلی ارتباط دو کشور بود (Андреев *et al.*, 2021: 45-263). در همان حال، رقابت منطقه‌ای ایران و روسیه در قفقاز نیز جریان داشت و در دوره شاه عباس دوم (حک: ۱۰۵۲-۱۰۷۷ ه.ق./۱۶۴۲-۱۶۶۶ م.) به جنگی محدود میان خسروخان، والی شیروان با نیروهای مستقر در شمال قفقاز انجامید (Qazvini, 2003: 508-510; 2004: 536-537). این رویارویی را می‌توان پیش‌درآمد برخوردهای بعدی میان دو رقیب دانست^۱، اما اهمیت روزافزون ابریشم در اقتصاد تجاری روسیه ایجاب می‌کرد که دست‌کم تا چند دهه بعد، روابط دو کشور در قفقاز بر مدار دیپلماسی و تجارت جریان یابد.

در اواخر دهه ۱۰۷۰ ه.ق./۱۶۶۰ م. گروهی بازرگان ایرانی ارمنی توانستند الکسی میخائیلویچ^۲، تزار وقت را به امضای توافق‌نامه‌ای برانگیزند که انحصار صادرات ابریشم ایران به روسیه را در اختیار آن‌ها قرار می‌داد و چارچوب حقوقی جدیدی برای تجارت دو کشور فراهم می‌کرد (Kotilaine, 2005: 456-458). در همین سال‌ها، رفت‌وآمد نمایندگان دولت‌های اروپایی و روسیه به ایران از محور قفقاز افزایش بی‌سابقه‌ای یافت و به موازات آن، روابط تجاری ایران با روسیه و اروپا نیز رونق گرفت. شماخی، شهر اصلی شیروان در آستانه سده هجدهم پذیرای جمع پرشماری از مهمانان روس و فرنگی در پوشش بازرگان، دیپلمات، مبشر دینی و جهانگرد بود. بازرگانان روس یا تبعه تزار، اعم از ارمنی و غیر از آن، سهم چشمگیری از این جمعیت را تشکیل می‌دادند. از نیمه سده هفدهم میلادی آن‌ها با درک ارزش روزافزون ابریشم که قفقاز از مراکز مهم تولید آن بود، در جهت افزایش سهم خود از این کالای راهبردی گام برداشته بودند

۱. ریبار در بررسی تازه‌ای از این رخداد تفسیر متفاوتی به دست داده است که نقش اختلاف خان شیروان و فرماندار وقت آستراخان را در آن برجسته می‌کند:

Rybar, 2022: 728-742

2. Alexei Mikhailovich (1645-1676)

(Никонов, 2009: 239-280). داگلاس ری‌دینگ^۱ تاریخ‌نگار انگلیسی، از میان‌رفتن رقم چشمگیر چهار میلیون روبل از سرمایه تجارتخانه‌های روس مستقر در شماخی را شاهدی بر حجم تجارت روسیه در دریای خزر این روزگار دانسته است (Reading, 1938: 227).

اهمیت روابط تجاری و منافع مشترک ایران و روسیه به‌شکلی بود که پتر در آغاز سده هجدهم چند سفیر به دربار شاه‌سلطان حسین فرستاد؛ از جمله، ایسراییل اوری^۲ یک چهره ارمنی که در سال ۱۱۲۰ ه.ق. ۱۷۰۸ م. توانسته بود اعتماد پتر را برای فرستادن خود در مقام سفیر به دربار ایران جلب کند (Krusinski, 1733/1: 173-181). چند سال بعد، پتر گروه سفارت دیگری را به ریاست آرتمی ولینسکی^۳ به اصفهان فرستاد تا زمینه بستن پیمان‌نامه تجاری دوجانبه را فراهم کند. پیش‌نویس این پیمان‌نامه در سال ۱۱۲۹ ه.ق. ۱۷۱۷ م. تهیه شد و سه سال بعد با امضای دوطرف رسمیت یافت (Бушев, 1978: 236-247; Курукин, 2010: 30-39). این پیمان‌نامه قرار بود چارچوب حقوقی نوآیین و پایداری برای روابط جدید دو کشور فراهم کند و به معنای این بود که رابطه ایران و روسیه بر محور بازرگانی به الگوی متفاوتی دست یافته است. الگویی که براساس آن، اقتدار سیاسی و اداری ایران در قفقاز نیز به رسمیت شناخته شد و شهر شماخی، پایگاه اصلی این روابط جدید شناخته می‌شد، اما بحران اقتدار دولت صفوی این دستاورد را به حاشیه راند.

بحران اقتدار و آشوب قفقاز

از بخت نامراد ایرانی‌ها، رونق تکاپوهای روسیه در جهت ایجاد مبنای تازه‌ای برای روابط سیاسی و تجاری با ایران با تشدید بحران اقتدار دولت صفوی هم‌زمان شد. ناقوس این بحران را پیش‌تر، جمعی از ملیک‌های ارمنی قره‌باغ به رهبری ایسرائیل اوری به صدا درآورده بودند که در همان سال‌های ابتدایی سده هجدهم، از ستم و استثمار حکام مسلمان پیرامون خود به پتر شکایت کرده و با وعده تجهیز سپاه از وی، خواستار لشکرکشی به آن سامان و رهاندنشان

1. Douglas K. Reading

2. Israel Ori

3. Артемии П. Волинкии (Artemia Petrovitch Volynskii)

از یوغ مسلمانان شده بودند (Bournoutian, 2001: 40-42, 50-53). اما عاملی که آن را شدت بخشید و به اهرمی کارساز تبدیل کرد، فروپاشی ساختار حاکمیتی و اداری ایالت شیروان در برابر فشار نیروهای کوه‌نشین داغستان بود. در اواخر دهه ۱۱۲۰ ه.ق. / ۱۷۱۰ م. نیروهای واگرا، مرکزگریز و مقاوم در برابر جذب درون ساختار اداری دولت نیز بار دیگر به میدان آمدند. در شیروان، لزگی‌ها و جماعت‌های کوه‌نشین زاخور و جاروتله به سرکردگی سرخای‌خان لزگی شورش و شماخی را تاراج کردند (Bakikhanov, 1970: 125-127). جدی‌شدن این آشوب و پیامدهای آن از جمله غارت و کشتار جمعی از بازرگانان روس و تحرک‌های عثمانی، حساسیت پتر را نسبت به پیامدهای ژئوپلیتیک آن برانگیخت. او که از چند سال پیش راهبرد معینی در برابر دریای خزر و پیرامون آن در پیش گرفته بود، با مشاهده ضعف دولت صفوی، ترجیح داد ابتکار عمل را به دست بگیرد، با ساماندهی یک ارتش و راه‌اندازی ناوگان نظامی در آستراخان، کرانه غربی و جنوب غربی دریای خزر را اشغال کرد و مانع از چیرگی عثمانی بر شرق قفقاز شد (Morshedloo, 2019: 507-509).

این تغییر سیاست روسیه در برابر ایران ناگهانی و دور از انتظار بود، اما زمینه آن از همان آغاز شکل‌گیری روابط جدید میان دو کشور وجود داشت. در سراسر سده هفدهم، سایه بی‌اعتمادی عمیق بر روابط دیپلماتیک دو دولت سنگینی می‌کرد و سیاست قفقازی روسیه در این زمینه نقش محوری داشت (Sefatgol & Hosseini Taghiabad, 2020: 113-114). پیشروی سرزمینی روسیه در شمال قفقاز پس از ناکامی اولیه، از نیمه سده هفدهم به بعد با آهنگ پیوسته‌ای ادامه یافته و گاه واکنش دولت صفوی را برانگیخته بود. لشکرکشی خسروخان، بیگلربیگی شیروان به شمال داغستان و تخریب قلعه‌ای که روس‌ها در کنار رود قوی‌سو^۱ ساخته بودند (۱۰۶۳ ه.ق. / ۱۶۵۳ م.) اوج رویارویی دو قدرت در قفقاز آن روزگار بود (Vahid Qazvini, 1990: 159-160). عامل‌های دیگری را نیز باید در این زمینه در نظر گرفت؛ روس‌ها در گذار سده هفدهم با اسکان کاساک‌ها در پیرامون رود ترک، جلب ریش‌سفیدان محلی داغستان و شمال قفقاز

۱. یکی از شاخه‌های فرعی رود ترک (Terek) در شمال داغستان.

هم‌زمان با ساخت قلعه‌های نظامی، مرز امپراتوری خود را گسترش داده بودند (Khodarkovsky, Allen, 2002: 76-184). در همین دوره، شاهان گرجی ارتباط با روس‌ها را حفظ کرده و پذیرای سفیرانی از مسکو بودند که به دنبال جلب اتحاد این قدرت محلی علیه عثمانی بودند (Allen, 1970/1: 87-190). سرانجام، تکاپوی ارامنه جنوب قفقاز برای بازکردن پای تزار به این ناحیه، عامل دیگری بود که از تغییر آهنگ سیاست روسیه در برابر ایران حکایت داشت (Bournoutian, 2001: 40-79).

در کنار این عامل‌ها، ناکامی دولت صفوی در جذب پایدار جوامع قبیله‌ای داغستان، مسئله‌ای جدی بود که سرانجام گریبانگیر آن شد. سیاستی که شاه عباس اول و جانشینان وی در این زمینه در پیش گرفته بودند، جذب گروهی از رؤسای داغستان به ساختار دولت را به همراه داشت که در آستانه سده هجدهم با انتصاب فتحعلی خان داغستانی به مقام «اعتمادالدوله» و واگذاری بخش‌هایی از ایالت شیروان به شاخه‌ای از خاندان اوسمی قیتاق به اوج رسیده بود، اما رقابت این نخبگان سیاسی نظامی و بی‌تدبیری شاه سلطان حسین در مهار اختلاف‌ها، هم‌زمان با مقابله رقیبان محلی با احمدخان اوسمی، دامنه بحران اقتدار را به ایالت راهبردی شیروان کشاند (Krusinski, 1733/1: 199-248; Mathee, 2004: 182-217).

در این موقعیت، عثمانی نیز بنابر یک الگوی رفتاری باسابقه، به پشتوانه نیروهای محلی طرفدار خود از جمله سرخای خان لزگی و طیفی از مردم سنی‌مذهب شیروان، بخش غربی قلمرو ایران در جنوب قفقاز را اشغال کرد. این اقدام به معنای رویارویی زود هنگام روسیه و عثمانی در قفقاز بود، اما مارکی دو بوناک^۱ سفیر فرانسه در استانبول، دو قدرت رقیب را به امضای سازشی برانگیخت که بنابر آن شمال غرب ایران، از جمله قلمروی قفقازی‌اش، میان آن‌ها تقسیم می‌شد (Bakikhanov, 1970: 125-128; OBK, 2009: 373-376). نوار غربی دریای خزر و شهرهای اصلی آن از دربند تا لنکران به مدت نزدیک به ده سال، در اشغال روسیه باقی ماند و ارتباط با روسیه را در این دوره، بیشتر بازرگانان محلی میانجیگری می‌کردند (Гербер, 1958).

1. Jean Louis d'Usson, Marquis de Bonnac (1672-1738).

۱۱۸-۶۹). این روند کمتر از یک دهه بعد با برآمدن نادرشاه متوقف شد، اما راهبرد قفقازی روسیه و جهت‌گیری آینده روابط این کشور با ایران را متأثر ساخت.

نتیجه

در این پژوهش کوشیدیم به این پرسش پاسخ دهیم که قفقاز در شکل‌گیری و تحول روابط ایران و روسیه در آستانه عصر نوین چه جایگاهی داشته است؟ همان‌طور که بررسی تحلیلی شواهد تاریخی نشان داد، تکوین روابط دو کشور در دوره صفویه پیوند ناگزیری با قفقاز داشت و از منطبق ژئوپلیتیکی پیروی می‌کرد که گسترش قلمروی صفویان و تزارها در دو سوی این سرزمین به آن معنا می‌داد. آغاز این روابط هم‌زمان بود با بازآرایی نظم کهن ایرانی در قفقاز به وسیله دولت صفوی و برآمدن حکومت مسکوی در روسیه. دولتی که سرشت جهان‌گستر^۱ داشت و قفقاز یکی از پهنه‌های این گسترش‌جویی بود. در کنار ارتباط‌های سنتی تجاری میان ایرانی‌ها و روس‌ها، منطبق دیگری این دو قدرت را به هم پیوند می‌داد و آن مقابله با دشمن مشترک یعنی عثمانی بود. عثمانی که بر بستر مرده‌ریگ بی‌زانس در غربی‌ترین بخش‌های آسیای صغیر پدیدار شد، گام‌به‌گام به قدرتی بزرگ و درحال گسترش تبدیل شد. این قدرت، دولت صفوی را برای خود تهدیدی ژئوپلیتیک می‌دید و هم‌زمان، ادعای سروری بر خان‌نشین کریمه را داشت که خود را وارث خان‌های اردوی زرین می‌دانست. از سوی دیگر، برچیده‌شدن خان‌نشین قازان و حاجی‌ترخان به دست ایوان چهارم به معنای این بود که روس‌ها گام‌به‌گام به حوزه نفوذ عثمانی در حوزه دریای سیاه نزدیک‌تر خواهند شد، زیرا روسیه، از نظر جغرافیایی و نظامی، نسبت به کریمه و عثمانی برای گسترش نفوذ خود در شمال قفقاز موقعیت برتری داشت. این شرایط، ایران و روسیه را به سوی رابطه‌ای بر محور دشمنی با عثمانی پیش می‌برد.

در همین زمان، متغیر دیگری نیز در جهت‌یابی و سرشت روابط دو کشور سهیم بود. تجارت ایرانی‌ها و روس‌ها از محور قفقاز و دریای خزر که پیدایش دولت صفوی در ایران و حکومت تزاری در روسیه، پایه‌پای تحول نظم جهانی به آن معنا و اهمیت تازه‌ای داد. موفقیت دولت صفوی، در تثبیت اقتدار پیرامونی ایران در قفقاز و قبولاندن آن به عثمانی، در کنار جذابیت تجاری ایران، روس‌ها را به گسترش روابط سیاسی و تجاری با این کشور برانگیخت؛ روابطی که رقابت بر سر نفوذ در قفقاز هم بخشی از آن بود. این رابطه در نیمه دوم دوره صفوی پیوسته رو به شکوفایی بود. در آستانه سده دوازدهم/هجدهم، تجارت دو کشور از محور قفقاز رونق چشمگیری یافت و پتر اول، تزار وقت روسیه را برانگیخت تا زمینه بستن یک پیمان تجاری با ایران را بررسی کند. این پیمان قرار بود چارچوب حقوقی تازه‌ای برای روابط دو کشور فراهم کند که تضمین منافع بازرگانان دو کشور و مقابله با عثمانی در قفقاز هدف‌های اصلی آن بود. با این حال، مأموریت ضمنی آرتمی ولینسکی، یعنی انجام برآوردهای اکتشافی از ایران، از نگرش پتر به حوزه پیرامون دریای خزر و آمادگی وی برای تسلط بر این منطقه راهبردی حکایت داشت. بحران ساختاری دولت صفوی و فروپاشی آن اندکی پس از بازگشت ولینسکی، روسیه را به تکاپو واداشت تا مانع پیشدستی عثمانی و اشغال کامل قفقاز شود. نتیجه این کار اشغال قلمرو قفقازی ایران و تقسیم آن با عثمانی براساس توافق استانبول (۱۷۲۴م.) بود. رخدادی که پیامدهای بلندمدت آن بر آینده روابط ایران و روسیه در قفقاز سایه انداخت.^۱

^۱ نویسندگان مقاله وظیفه خود می‌دانند مراتب تشکر خود را از مسئولان محترم بنیاد علم ایران اعلام کنند. از دوست گرامی، آقای دکتر سید مهدی حسینی تقی‌آباد که نسخه پیش‌نویس مقاله را یک بار با دقت مطالعه کردند و نکته‌های مهمی را تذکر دادند، سپاسگزاریم.

Reference:

- Abubakr B. Abdullah (2013), **The History of Osman Pasha**, ed. Yunes Zirak, trans. N. Salehi, Tehran: Tahuri Publishers, [in Persian].
- Agnew, John (1998), **Geopolitics, Re-Visioning World Politics**, Routledge, London & New York.
- Allen, William Edward David (1970), **Russian Embassies to the Georgian Kings, 1589-1605**, Vol. 1, London: The Hakluyt Society.
- Arakeliyan, Lilia (2019), Caucasian Chess or the Greatest Geopolitical Tragedy of the Twentieth Century, **Routledge Handbook of Russian Security**, Routledge, London & New York.
- Bacqué-Grammont, Jean-Louis (1979), Notes et Documents Sur Les Ottomans, Les Safavides et La Géorgie 1516-1521 Études Turco-Safavides, VI, **Cahiers Du Monde Russe et Soviétique** 20, No. 2, (Available at: <http://www.jstor.org/stable/20169852>, accessed on 14/09/2025).
- Bakikhanov, Abassqoli Aqa (1970), **A History of Shirvan and Dagestan**, ed. A. Alizadeh et al. Baku: 'Elm, [in Persian].
- Bennigsen Alexandre (1967). L'expédition turque contre Astrakhan en 1569 [d'après les registres des «Affaires Importantes» des Archives ottomanes], **Cahiers du Monde Russe et Soviétique**, Vol. 8, No. 3, (doi: 10.3406/cmr.1967.1714).
- Beradze, Grigol and Karlo Kutsia (2000), Towards the Interrelations of Iran and Georgia in the 16th Centuries, R. Motika & M. Ursinus (eds.), **Caucasia between the Ottoman Empire and Iran, 1555-1914**, Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Bournoutian, George A (2001), **Armenians and Russia, 1626-1796**, a Documentary Record, Costa Mesa: Mazda Publishers.
- Çelik, Nihat (2010), The Black Sea and the Balkans under Ottoman Rule, **Karadeniz Araştırmaları**, No. 24, Available at:

<https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=59829>, (Accessed on: 25/11/2024).

Chenciner, R. and M. Magomedkhanov (1992), Persian Exports to Russia from the Sixteenth to the Nineteenth Century, **Iran**, Vol. 30, No. 1, (doi: 10.1080/05786967.1992.11834496).

Eskandar Munshi Turkaman (2003), **History of Shah Abbas the Great**, ed. I. Afshar, Tehran: Amir Kabir [in Persian].

Fereidunbeg, Ahmad (1857), **Royal Correspondences**, Vol. II, Istanbul: Facsimile, [in Ottoman Turkish].

Gadjiev, Murtazali (2017), Construction Activities of Kavād I in Caucasian Albania", **Iran and the Caucasus**, Vol. 21, No. 2, (doi: 10.1163/1573384X-20170202).

Hayati Tabrizi, Qasem Beg (2019), **A Chronicle of the Early Safavids and the Reign of Shah Esmā'il (907-930/1501-1524)**, Persian ed. and Intro, by Kioumars Ghereghlou, New York: American Oriental Society.

Hesam-Moezzi, Najafqoli (1987), **A History of Iran-World Relations**, ed. H. Shahidi, Tehran: Elm Publishers, [in Persian].

Hurewitz, Jacob C. (1956), **Diplomacy in Near and Middle East: A Documentary Record**, Vol. I: 1535-1914, London & New York. D. Van Nostrand Company.

Jamalzadeh, Mohammad Ali (1993), **A History of Russia-Iran Relations**, Tehran: Bonyad-e Movqafat-e Afshar, [in Persian].

Jenkinson, Anthony (1886), **Early Voyages and Adventures to Russia and Persia**, ..., eds. E. D. Morgan & C. H. Coote, 2 vols, London: Hakluyt Society.

Khajagi Isfahani, Mir Ma'sum (1989), **A Brief History of Kings' Lives**, ed. I. Afshar, Tehran: 'Elmi, [in Persian].

Khodarkovsky, Michael (2002), **Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire: 1500-1800**, USA, Indiana University Press.

- Khuzani Isfahani, Fazli Beg (2015), **A Chronicle of the Reign of Shah 'Abbas**, ed. & Introduction by Kioumars Ghereghlou, London: Gibb Memorial Trust.
- Koolae, Elaheh (2010) Islamic Republic of Iran and the Geopolitics of the South Caucasus, **Geopolitics Quarterly**, Vol. 6, No. 17, pp. 75-111, (doi: 20.1001.1.17354331.1389.6.17.3.9) [in Persian].
- Koolae, Elaheh and Meysam Hadipoor (2020), Analysis of Russian Foreign Policy in the South Caucasus based on Gene-geopolitics, **Central Eurasia Studies**, Vol. 13, No. 2, pp. 645-664, (doi: 10.22059/jcep.2020.204960.449646) [in Persian].
- Kortepeter, Carl Max (1966), Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century, **Journal of the American Oriental Society** Vol. 86, No. 2, pp. 86-113, (doi: <https://doi.org/10.2307/596423>).
- Kortepeter, Carl Max (2011), Complex Goals of Ottomans, Persians and Muscovites in the Caucasus, 1578-1640, in C. P. Mitchell (ed.), **New Perspectives on Safavid Iran, Empire & Society**, London: Routledge.
- Kotilaine, Jarmo (2005), **Russia's Foreign Trade and Economic Expansion in the Seventeenth Century**, Windows on the World, Leiden: Brill.
- Kouhi-Isfahani, Marzieh (2019), **Iran's Foreign Policy in the South Caucasus: Relation with Azerbaijan and Armenia**, London: Routledge.
- Krusinski, Tadeus (1733), **The History of the Late Revolutions of Persia**, London: Pemberton.
- Lang, David M. (1957), **The Last Years of the Georgian Monarchy, 1658-1832**, New York: Columbia University Press.
- Lemercier-Quelquejay, Chantal (1985), Les routes commerciales et militaires au Caucase du Nord aux XVIème et XVIIème siècles, **Central**

- Asian Survey**, Vol. 4, No. 3, pp. 1–19, (doi: 10.1080/02634938508400509)
- Mackinder, Halford (2003), The Geopolitical Pivot of History, in Thuatail G. O., S. Dalby and P. Routledge, **The Geopolitical Reader**, London & New York: Routledge.
- Maeda, Hirotake (2022), Against all Odds: The Safavids and the Georgians, in R. Mathee (ed.), **The Safavid World**, London & New York: Routledge.
- Mathee Rudi (2013), Rudeness and Revilement: Russian–Iranian Relations in the Mid-Seventeenth Century, **Iranian Studies**, Vol. 46, No. 3, pp. 333-357, (doi:10.1080/00210862.2012.758500).
- Mathee, Rudi (2012), **Persia in Crisis: Safavid Decline and the Fall of Isfahan**, London & New York: I. B. Tauris.
- Mathee, Rudi (2004), Blinded by Power: The Rise and Fall of Fath Ali Khan Daghestani, Grand Vizier under Shah Sultan Hoseyn Safavi (1127/1715-1133/1720), **Studia Iranica**, 33, pp. 179-220, (doi: 10.2143/SI.33.2.519252).
- Mathee, Rudi (2003), Anti-Ottoman Concerns and Caucasian Interests: Diplomatic Relations Between Iran and Russia, 1578-1699, M. Mazzaoui (ed.), **Safavid Iran and Her Neighbors**, Salt Lake City: The University of Utah Press.
- Mazzaoui, Michel (1972), **The Origins of the Safawids; Ši'ism, Sufism and the Ğulat**, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Morshedloo, Javad (2019), Russia's Imperial Expansion and Geopolitical Change in the Global Situation of the Caspian Sea (1550-1800 A.D.), **Central Eurasia Studies**, Vol. 12, No. 2, pp. 497-518, (doi: 10.22059/jcep.2019.274138.449825) [in Persian].

- Musevi, Teymour M. (1977), **Orta Asr Azerbaijan Tarikhina Dair Farsdilli Sanadlar, XVI-XVIII**, Baku: Elm Neshriyat, [in Cyrillic & Persian].
- Osmalnlı Belgelerinde Karabağ (OBK)**, Istanbul: 2009.
- Peçevi, Ibrahim (1999), **Peçevi Tarihi**, Vol. I, Beki Setki Bayka, Ankara: Kultur Bakanlıki, [in Ottoman Turkish]
- Pirzadeh Zahedi, Hossein (1964), **A Genealogical History of the Safavids**, ed. Hossein Kazemzadeh Iranshahr, Berlin: Iranshahr Publishing House, [in Persian].
- Röhrborn, Klaus (1970), **Provinzen und Zentralgewalt Persiens im 16. und 17. Jahrhundert**, trans. [into Persian] by K. Jahandari, Tehran: Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab.
- Rota, Georgia (2000), “Caucasians in Safavid Service in the 17th Century”, in R. Motika & M. Ursinus (eds.), **Caucasia between the Ottoman Empire and Iran, 1555-1914**, Wiesbaden: Reichert Verlag Wiesbaden.
- Rumlu, Hasan Beg (1978), **The Best of Histories**, ed. A. H. Navayi, Tehran: Babak Publishers.
- Rybar, Lykas (2024), Shirvān and Its Role in the Russo-Safavid Trade and Diplomacy in the 16th Century, **Вестник Санкт-Петербургского университета. История**, Vol. 65, No. 2, pp. 605–617, (doi:10.21638/11701/spbu02.2020.216).
- Sanikidze, George (2011), “Turkey, Iran and the South Caucasus: Challenge for Regional Policy after the 2008 August War”, **Journal of Political Science Studies**, Vol. 2, No. 2, pp. 78-89, (Available at: <https://www.esbadergisi.com/images/sayi2/george-sanikidze-article.pdf>, (Accessed on: 22/09/2024).
- Sefat Gol, Mansur, and S. Mehdi Hosseini Taghiabad (2020), From Attempts to Form a Coalition to Worsened Relations; Transformation in

- Iran and Russia Relations in the Seventeenth Century, **Central Eurasia Studies**, Vol. 13, No.1 pp. 91-116, (doi:10.22059/jcep.2020.297111.449900), [in Persian].
- Suny, Ronald G (1988), **The Making of the Georgian Nation**, Indianapolis: Indiana University Press.
- Svanidze, Mikheil (2009), The Amâsya Peace Treaty between the Ottoman Empire and Iran (June 1, 1555) and Georgia”, **Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences**, Vol. 3, No. 1, pp. 191-197, Available at: <http://science.org.ge/old/3-1/Svanidze.pdf>, (Accessed on 25/10/2024).
- Svanidze, Mikheil (1988), Une Ambassadrice Géorgienne (sur l’histoire du traité de Paix Turco-Persan de 1612), **Revue des études géorgiennes et caucasiennes**, Vol. 4, Tbilisi: Ilya State University.
- Thuatail Gearoid O (1998), “Thinking Critically about Geopolitics”, in Thuatail G. O., S. Dalby and P. Routledge, **The Geopolitical Reader**, London: Routledge.
- Toumanoff, Cyrill (1963), **Studies in Christian Caucasian History**, Washington D.C.: Georgetown University Press.
- Vahid Qazvini, Mohammad Taher (2004), **The Abbasi World-Fashioned History**, ed. S. Mirmohammad Sâdegh, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies, [in Persian].
- Valeh Isfahani, Mirza Yusef (2001), **A Heavenly Paradise: History of the Reign of Shah Safi and Shah Abbas II**, ed. M. R. Nasiri, Tehran: Anjoman-e Asar v Mafakher-e Farhanfi, [in Persian].
- Valizadeh, Akbar and Mehdi Sadeghi (2021), The Convention on the Legal Regime of the Caspian Sea and Iran’s Position in the South Caucasus Energy Geopolitics, **Central Eurasia Studies**, Vol. 14, No.1, pp. 153-176, (doi: 10.22059/jcep.2020.311072.449956), [in Persian].

Russian Sources

- Андреев, Артём А. et al. (2021), **Персидские Дипломатические Документий време́не шаха Сафи I: из собрания Российского государственного архива древних актов**, С. Петербург: Наука.
- Андреев, Артём А. (2021) “Шах Аббас и русская Смута: дискуссия в историографии о развитии российско-иранских отношений”, **Новое прошлое**, No. 4. pp. 163-169, (doi:10.18522/2500-3224-2021-4-156-173).
- Белокуров, Сергей Алексеевич (1989), **Сношения России с Кавказом, 1578-1613 гг.**, Москва: изд. Наук.
- Бушев, Пётр Па́влович (1976), **История посольств в дипломатических отношений русского и Иранского государств в 1586-1612 гг:** по русским архивам, Москва: Наука.
- Бушев, Пётр Па́влович (1978), **Посольство Артемия Волынского в Иран в 1715-1718 гг**, Москва: изд. Наук.
- Веселовский, Никола́й Ива́нович (1898), **Дипломатических и Торговых Сношений Московской Русь с Персией**, Том III, С. Петербург.
- Дудайти, Альберт (2024), Иран на Южном Кавказе: внешнеполитическая стратегия и региональные отношения с Россией (1991—2021 годы), **Научный диалог**, Vol. 13, No. 2, pp. 411-429. (doi: 10.24224/2227-1295-2024-13-2-411-429)
- Кораев, Тимур Казбекович (2015), Московская Русь и Сафавидский Иран в Прикаспии XVI–XVII вв.: Соседство, Соперничество, Сосуществование, **Исторический Вестник**, Россия и Исламский Мир, Том 11 [158], Под общей редакцией Д. Р. Жантиева, Москва, Available at: <https://elibrary.ru/item.asp?id=30579800>, (Accessed on: 15/11/2024)
- Куканова, Нина Григорьевна (1977), **Очерки по истории русско-иранских торговых отношений в XVII- первой половине XVIII**

века, (по материалам русских архивов), Саранск: Мордовское книжное издательство.

Курукин, Игорь Владимирович (2010), **Персидський поход Петра великого, Низовой корпус на берегах Каспия**, Moscow: Издательство квадрига.

Лысцов, Викентий Павлович (1951), **Персидский поход Петра I, 1722-1723**, Москва: изд. МГУ.

Никонов, Олег Александрович (2009), **Иран во внешнеполитической стратегии российской империи в XVIII веке**, монография, Москва: Владимир.

Рябцев, Александр Львович (2012), **Государственное регулирование восточной торговли России в XVII-XVIII веках**, Монография, Астрахань: Издатель: Сорокин Роман Васильевич.

Сеидова Гюльшан (2007), **Азербайджан во взаимоотношениях сефевидской империи и русского государства в веке** (по русским источникам), Баку: Нурлан.